

**«МАНАС» ЭПОСУНДАГЫ АЛТАЙ ДООРУНА МҮНӨЗДҮҮ ЛЕКСИКАЛЫК
КАТМАР**

Макалада «Манас» эпосунун лексикалык курамындагы алтай дооруна мүнөздүү деп эсептелген бир-эки муундуу тубаса сөздөр морфемалык деңгээлде каралат.

Ү.Асаналиев белгилеп өткөндөй, [3, 43] алтай тилдеринин байыркы жазуу эстеликтери жок болгондуктан, колдо болгон элдик оозеки чыгармалардын материалдарын пайдаланып тилдик жакындыктарга көңүл буруу максатка ылайыктуу. Ошол себептен биз алтай дооруна мүнөздүү лексикалык катмарды аныктоо үчүн элдик оозеки чыгармачылыктын жогорку эталондук үлгүсү болгон «Манас» эпосунун лексикалык байлыгына кайрылабыз.

«Манас» эпосундагы алтай дооруна мүнөздүү лексикалык катмарга эң байыркы деп эсептелген бир-эки муундуу атооч сөздөрдү, кыймыл-аракет маанисин туюндурган этиш сөздөрдү, тууганчылык аталыштарын, дене-мүчө, рельеф аталыштарын, аңчылык жана мал чарбачылык терминдерин кошууга болот. Так айтканда: бир муундуу сөздөр: у «уйку», о «ойлоо», ба «байла», са «сана», тут «түтүн», ий «темир ий», э (сырдык сөз), и? (сурама бөлүкчө), уд «ур», өт «пройти», өң «эңкей», еб «үй», өг «ой», эге «бог», ай «айт», али, ант; тууганчылыкка байланышкан ата, эне, ага, тайке, уни, бөлө, бажса, куда, кудагы, жээн ж.б.; анатомиялык аяк (адак), айаң «шаг», үт «кулактын үтү», бел, мүчө ж.б.; мал чарбачылыгына байланышкан айгыр, ат, төө, бука, кой, козу ж.б.; аңчылыкка байланыштуу уу (уув), аң, арс, из, ор «яма» ж.б. Алтай дооруна мүнөздүү лексика кийинки кыргыз адабий тилинин грамматикасында төл лексиканын эң байыркы катмарына түрк, монгол, тунгус-манжур тилдерине орток сөздөр бар экендиги жана андай орток лексикага турмуштук эң маанилүү түшүнүктөрдү туюнткан сөздөр кирери белгиленип, ал сөздөргө дене-мүчө, тууган-туушкандык, үй айбандардын жана эмгек куралдарынын кыргыз, алтай, казак, өзбек, түркмөн, монгол, бурят тилдериндеги ар түрдүү тыбыштык вариациядагы төмөнкүдөй аталыштары киргизилген: «бел, жүрөк, мүчө, сакал, сөөл, томук, кабырга, көкүрөк, кыл, бөйрөк, омууроо, маңдай, таман, кан, куйка, чыйкан, ийин; абысын, ага, бажса, бөлө, жээн, куда, кайын, күйөө, эр; айгыр, бука, буура, теке, бооз, бото, байтал, музоо, өгүз, серке, төө, ургачы, кой, козу, инек, эгиз; балта, бургу, бүлөө, тегирмен, тор, капкан, кайчы, калып, көрүк, калкан, күрөк, чана». [2, 154-156-беттер]. Албетте, аталган катмар өзүнүн келип чыгыш теги боюнча өтө эски катмарга жатат жана андай сөздөр түрк, монгол, тунгус-манжур тилдеринде параллелде-ринин орун алышы боюнча да башка лексикалык катмарлардан айырмаланып турат. Андыктан жогоруда аталган лексиканын бөлүгүн алтай доорунда эле калыптанган катмар экендигине ынанууга болот.

Себеби А.М.Щербак, Г.Дерфер, И.В.Кормушин, О.П.Суник ж.б. окумуштуулар алтай жалпылыгын аныктоонун изилдөө объектиси катары жогоруда аталган лексика-тематикалык катмарларды тандап алышкан. Э.Р.Тенишев [10, 7-10-беттер] дагы баба алтай тилине мүнөздүү морфологиялык белгилери катары: мин (мен), син (сен), ин (ал), биз, до «төрт», е «этот», те «тот» ж.б. бир-эки муундуу сөздөрдү көрсөтөт. Ал эми И.Абдувалиевдин кыргыз тилинин кесиптик лексикасынын бир тармагы болгон көчмөн турмуш жана жоокерчилик өнөрлөргө байланыштуу сөздөрдүн байыркы катмарын аныктоого арналган диссертациясында ат, аз, ай, ас (ат, айгыр, азрага, асый, атан); кач (качыр); өк, өг (өгүз, үкр); бот, бор (бото, боточук, борук); тай (тайлак, қулун тай); ин (инген); көл, күл (көлүк, күлүк); ад, ай (адак, аяк, аяккап), аст (астана), боз, бос (боз үй), бог, бай, боо, буу (бокчо, боо, буугуч), бас, бос (босого), быш (бишкек), жанч (жанчуур), жел, дел (желе, желке, жсал), ир (иреге, ир алды), каал (каалга), кап (капкак, капшыт), кер (кереге), кий, кед (кийиз, кедиз, кийим, кедим), көн (көнөк, көнөчөк), уук, чий, чыг (чий, чыгдан) [1, 14-15-беттер] ж.б.у.с. сөздөрдүн басымдуу бөлүгүн байыркы уңгудан жаралган жалпы алтай тилдерине орток сөздөр катары эсептейт. Аталган диссертацияда

байыркы катмар деп эсептелген 219 бир муундуу унгу сөздөрдүн баштапкы маанилеринин аныкталышына басым жасалган.

Демек, тилдин ал кездеги абалына караганда, алтай баба тилинде эң алгач «кыска сөз доору» өкүм сүргөн окшойт, так айтканда, эң алды менен бир же эки муундуу сөздөр пайда боло баштаганын болжолдой алабыз. Бүгүнкү күндө дагы тилибизде бир-эки муундуу тубаса унгулуу сөздөр кездеше берет: *ат, от, үт, эт, ык, эк, те, бу, ал, аң, уу, ант, алп, ай, аз, кач, бас, тур, өс, көз ж.б.* Изилденип жаткан эпостун курамында да мындай тубаса унгулуу бир-эки муундан турган сөздөр арбын учурайт. Мисалы:

Азырлангын **бу** күндө
Арбын *отун* түшүрүп,
[8, 157-158-беттер]

Эр Алманбет *кеп* айтат,
Э, абыгый деп айтат.
[8, 283-бет]

Эт карашып турмакка
Эки жүз жигит койдуруп,
[7, 121-бет]

Орто Азия, Түркстан
О да болду мүлкүм!» - деп,
[6, 127-бет]

Аскеринин башында,
А да черүү *кол* менен,
Азат деген *жол* менен,
[6, 131-бет]

О дөбөдөй *эт* кылып,
Ноот көлдөй *чык* кылып,
[8, 30-бет]

Мындан тышкары, «Манас» эпосунун лексикалык курамында анатомия аталыштарына, тууганчылык, рельеф аталыштарына, мал чарбачылык терминдерине жана аңчылык терминдерине байланышкан бир-эки муундуу сөздөрдүн катмары кеңири орун алган. Мисалы:

Балам, бабаң Ногой тушунда

Согушкандар сойлогон.

[1, 210-бет]

Каалаганы Ала-Тоо

Көйнөгүн чечип жууган жер,

Ата-баба кеткен жер,

Малы жайнап өскөн жер,

Чыңырып *эне* тууган жер,

Киндик канды бууган жер,

[4, 533-бет]

Ардаң баатыр зор келет,

Шүмшөк аяр *эр* келет,

Азыр бүгүн бешимде

Эки жүз миң эл келет.

[7, 93-бет]

Ээри менен *ат* турат,

Ээси качкан *мал* турат,

[6,352-бет]

Алып келип бай Жакып

Аксары башыл *кой* чалды,

Ай туякка *бээ* чалды,

Ай мүйүзгө *уй* чалды,

Айры өркөчкө *төө* чалды.

[5,131-бет]

Ошентип, байыркы алтай доорунда бир же эки муундан турган адамдын дене-мүчө аталыштары, тууганчылык аталыштары, мал чарбачылык терминдери, аңчылык терминдери жана рельеф аталыштары кеңири өнүккөн. Мисалы: *ат*, *өг* (*өгүз*), *таг* (*тай*), *те* (*теве* > *төө*), *эв* (*үй*), *аг* (*агыл* > *айыл*), *таг* (*тоо*) ж.б.

Ушул айтылгандардын негизинде “Манас” эпосундагы алтай дооруна мүнөздүү деп эсептелинген бир-эки муундуу сөздөрдүн катарына төмөнкү тубаса унгуларды кошууга болот: *аг*(*а*) (*ага*), *ак*, *ал*, *ат*, *арт*, *аш*, *аз*, *бой*, *бол*, *бөк*, *бөл*, *бөлө*, *бу*, *буз*, *бул*, *бур*, *бут*, *де*, *ий*, *ич*, *кеп*, *коб*, *кой*, *көк*, *кол*, *кон*, *кор*, *коч*, *кош*, *көз*, *көм*, *көн*, *көң*, *көп*, *көр*, *көч*, *куй*, *кул*, *кум*, *кур*, *кут*, *куш*, *куй*, *күй*, *күл*, *күлүк*, *күн*, *күр*, *күч*, *кыз*, *кыс*, *кыр*, *обо*, *обон*, *обол*, *оз*, *ой*, *ок*, *олжо*, *он*, *оң*, *ооз* (*агыз*), *оор* (*агыр*), *ор*, *оро*, *орой*, *орто*, *орун*, *от*, *отоо* (*отаг*), *отуз*, *ошо*, *о*, *отун*, *өгүз*, *өз*, *өзөн*, *өксү*, *өкүр*, *өл*, *өмөл*, *өлчө*, *өмүр*, *өнөр*, *өң*, *өп*, *өпкө*, *өр*, *өрт*, *өс*, *өт*, *өч*, *сак*, *сал*, *сегиз*, *согуш*, *сой*, *сойло*, *сом*, *сомдо*, *соо* (*саг*), *сөк*, *сөз*, *сун*, *суу* (*суг*), *сүй*, *сүйлө*, *сүңгү*, *сүр*, *сүз*, *сын*, *тоо* (*таг*), *так*, *таш*, *тек*, *тер*, *тап*, *тий*, *тил*, *тирүү* (*тириг*), *тогуз*, *тоз*, *той*, *ток*, *токсон*, *токто*, *току*, *тол*, *тон*, *топо*, *тор*, *тос*, *төө* (*теве*), *төбө*, *төк*, *төл*, *төр*, *төрт*, *төш*, *тул*, *тумшук*, *тун*, *тур*, *тут*, *туу* (*туз*), *туш*, *түз*, *түп*, *түй*, *түлө*, *түмөн*, *түн*, *түр*, *түс*, *түт*, *түш*, *угуз*, *ук*, *уз*, *узун*, *уй*, *ук*, *улук*, *ур*, *урук*, *уул* (*огул*), *улу*, *уч*, *ушу*, *үбөл*, *үз*, *үн*, *үрк*, *үр*, *үстү*, *үч*, *үшү*, *үшкүр*, *чак*, *чап*, *черүү* (*чериг*), *чеч*, *чок*, *чоң*, *чор*, *чөп*, *чөк*, *чөл*, *чуба*, *чулу*, *чуму*, *чуу*, *чүлүк*, *ый*, *ык*, *эки*, *эл*, *элүү* (*элиг*), *элчи*, *эм*, *эн*, *эми*, *эне*, *эң*, *эр*, *эрен*, *эч*, *эче*, *эгин*, *ээ* (*эге*), *ээр*, *эк*.

Анткени көрсөтүлгөн тубаса унгулардын негизинде азыркы кыргыз тилинде көптөгөн жаңы туунду сөздөр пайда болгон. Алсак: **арт** > *артуу* > *арткы* > *артыш* > *артынчак*; **кон** > *коно* > *конок* > *конуш* > *коного* > *конолго* > *коноо* > *коночоок*; **ой** > *ойгон* > *ойдуң* > *ойку* > *ойло* > *оймо* > *оймок* > *ойсура* > *ойчул*; **көн** > *көнөк* > *көнөчөк* > *көнчөк* > *көнүк* > *көндүм*; **уч** > *учкаш* > *учкаяк* > *учкул* > *учкун* > *учкуч* > *учма* > *учмак* > *учта* ж.б. Мындай туунду сөздөрдүн пайда болуу жана өнүгүү процесси кийинки макалаларда кеңири иликтөөгө алынат.

Ошентип, «Манас» эпосундагы алтай дооруна мүнөздүү лексикалык катмарга эн

байыркы деп эсептелген “кыска” бир-эки муундуу атоочтук сөздөр менен кыймыл-аракеттик маанини туюндурган этиштик сөздөрдү, жана дагы тууганчылыкка, адамдын дене-мүчөсүнө, рельефге байланышкан номинативдүү атоолорду, аңчылык жана мал чарбачылык кесибине байланышкан сөздөрдү кошо алабыз.

Адабияттар:

1. Абдувалиев И. Кыргыз тилинин кесиптик лексикасы (байыркы катмар). Филол. ил. докт. ...дисс. автореф. –Бишкек, 2007.
2. Азыркы кыргыз адабий тили. –Б., 2009.
3. Асаналиев У. Тунгус-манжур, монгол, байыркы түрк жана кыргыз тилинин кээ бир лексикалык параллелдери. Докторлук диссертация. –Бишкек, 2004.
4. Каралаев С. «Манас» эпосу. –Бишкек, 2010.
5. Орозбаков С. Манас. 1-том. –Бишкек, 1995.
6. Орозбаков С. Манас. 2-том. –Бишкек, 1995.
7. Орозбаков С. Манас. 4-том. –Бишкек, 1997.
8. Орозбаков С. Манас. 3-том. –Фрунзе, 1981.
9. Орозбаков С. Манас. 4-том. –Фрунзе, 1982.
10. Тенишев Э.Р. Алтайские языки // Языки мира: Тюркские языки. –Москва, 1996